

A hazaszeretet eposzai

Eötvös Károly bujdosótörténeteiről¹

Bujdosó. – Ezt a szót akkor irták be [a katasztrumba], ha a faluban nem tudták, hogy a nemes ember hol van, merre jár, él-e, hal-e? Régi szó ez. Hajdan az emigránsokat hívták bujdosóknak. Thököly és Rákóczi kuruczait, a kik elköltöztek Lengyelbe, nagy Törökországba, francziák földére, mivelhogy itthon az igaz magyarnak nem volt szabadsága, becsülete, nyugton maradása.

(EÖTVÖS, 1909, I., 35.)

Eötvös Károly nevét leginkább a *Baltoni utazás* őrizte meg az irodalmi emlékezet számára. Ennek ellenére a Vajda közmondásosan nem volt nagy utazó, illetve a háromkötetes Balaton-könyv is nehezen illeszthető modern útirajz-hagyományba. Eötvöst a „kéjútazásnál”, azaz a tanulmányi-tapasztalatszerzési vagy turisztikai célú helyváltoztatásnál sokkal inkább foglalkoztatta a kényszerűségből történő utazás, azaz a bujdosás, elvándorlás, menekülés problémaköre, amely érdeklődésének kisugárzásai több alkotásában is érzékelhetők – eltérő műfajú szövegekben, illetve mediális kontextusokban. A bujdosás (s vele együtt a kényszerű vagy önként vállalt katonáskodás) gyakori cselekményelem Eötvös rövidebb elbeszéléseiben is: Palásthy Boldizsár a Rákóczi-forradalomból tér haza szülőföldre a bujdosásból, majd útnak indul újra, hogy megtalálja fejedelmét (*Az utolsó Palásthy*); a *Mikor a megváltó született...* című novella Tagyosy Andrása a napóleoni háborúból tér haza kapitányként, fia, Kálmán pedig az 1848–49-es harcokból; *A megcsonkított arczkép* férfi főhősei is inkább katonának állnának a reménytelen szerelem fölötti keserűségükben, amiképp Bánthó István fia, a „Feri kölyök” is azzal vagdalkozik, hogy „rámegy a francziára”, ha nem kaphatja meg szerelmét (*Kató*); továbbá *A két ördög vára* mellékalakjai is a törvény elől bujdosó betyárok, haramiák. Az *A ki örökké bujdosott és egyéb elbeszélések* című kötet (1901) címadó darabja egy szerencsétlenül járt francia katona, Henri szenvedéseinek vezet végig, aki 1812-ben Napóleon oroszországi hadjárata során ötven társával együtt fogságba kerül. A rabok között végigsodródik egész Ázsián, bajtársai harminc esztendő leforgása alatt apránként elhullnak mellőle, végül Törökország felől harmadmagával eléri a magyar határt (két társa belefűl a Szávába), majd pedig a veperdi német községbíró javallatára a lakompaki úriszék előtt elmondja élete történetét. Jóllehet a cselekmény legnagyobb része nem magyar földön játszódik, s Magyarországnak csak a kerettörténetben van szerepe, a főhős bujdosásának, hazaszeretetének – hogy császárat, Napóleont még élteben látni szeretné (noha az több mint húsz éve meghalt, szintén számkivetettségben), és szülőföldre kívánczik minden poklonon keresztül – önmagán túlmutató, s a magyar történelemre is vonatkoztatható példaállító jelentősége van. A címadó kisregénnyel ezen az értelmezési síkon – a hazafiság fölemelő és nyomorba taszító vállalására fókuszálva – lépnek párbeszédbe a kötet további elbeszélései.

A bujdosás régi magyar vershagyományban, közköltészetben és a 19. századi regénytradícióban éppúgy nagy jelentőséggel bíró társadalmi gyakorlatának kulturális, politikai

¹ A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-25 kódszámú Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Befogadó intézmény: Nyíregyházi Egyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, pályázati azonosító: KPI/62-1/2025 és KPI/62-2/2025.

és érzelmi vonatkozásai Eötvösnél is elsősorban a szülőföldről fűződő *honvágy* és a (politikai) nemzethez kötődő *hazafiság* képzetköreivel vannak kapcsolatban. Ez utóbbiak részint – a romantikus irodalomra jellemző módon – egymással feszültségben vagy az egyéni boldogulás (szerelem, házasság) alternatíváiként/akadályaként tűnnek föl, másfelől pedig alkalmat adnak a nemzeti függetlenség Rákóczi-kor óta élénk s 1848 után még inkább virulens éthoszának fenntartására. A korábban tárgyalt elbeszéléseknél is e dimenziókban helyezhetők el a szereplők időleges vagy végleges bujdosásának motivációi. A folytatásokban eredetileg 1879 folyamán, a *Vasárnapi Ujság*ban publikált *A ki örökké bujdosott* című kisregény jelentőségét két szempontból érdemes kiemelni ebben a történetben. Először is, ez a mű az első Eötvös pályáján, amely – egy szépirodalmi érdekű hosszabb prózai elbeszélés keretei között – határozottan exponálta a bujdosás kérdését; valamint azon kevés Eötvös-szövegek közé tartozik, melyekkel kapcsolatban rendelkezésre áll egy kései, 20. századi (egészen pontosan: 1980-as évekbeli) műinterpretáció. Albert Gábor, író (1929–2017) értelmezéséről van szó, akire – mint több megnyilatkozásából is kiviláglik – csakugyan revelatív erővel hatott Eötvös műve, olyannyira, hogy kezdeményezte a mű újrakiadását a Szépirodalmi Könyvkiadónál, melyet azonban Illés Endre igazgató nem engedélyezett. A regény végül 1986-ban jelent meg (modernizált szöveggel) a Móra Könyvkiadónál, s a kötet utószavát Albert Gábor írta. Az először 1984-ben közölt esszé – jóllehet a szerző kissé talán túlbecsüli az *A ki örökké bujdosott* esztétikai értékét, és bizonyos megfogalmazásai kételyeket keltenek a filológiai tudatosságot illetően – abból a szempontból csakugyan érzékenyen közelít Eötvös művéhez, hogy a *romance*-típusú népszerű történeti elbeszélésektől, regényektől (elsősorban Jókai történelmi regényeitől) eltérő vonásait emeli ki. Ide tartozik a szokatlan témaválasztás, hogy a történelem nagy győztesei és vesztesei, illetve típusalakok és elrajzolt hősök helyett az elfeledett „ezreket és tízezreket” avatja szereplővé; emellett Albert azt is kuriózumként értékeli, hogy a történet – melyet teljességgel hitelesnek vélt – a lakompaki úriszéken jelenlévő Lendvay József (szóbeli) visszaemlékezése és Eötvös általi lejegyzése révén mintegy történeti forrásként fennmaradt. De leglényegesebb meglátása az, hogy Eötvös másképp nyúl a történelmi anyaghoz, mint például Jókai tette a *Rab Ráby* (1879) esetében, hiszen a történetet nem dúsítja fel egzotikus beállításokkal, csavaros anekdotákkal, kuriózumokkal, fordulatos kalandokkal – mivel hiába vonultat föl rengeteg megpróbáltatást, helyszínt, kulturális miliőt a történet, a többek által is „kalandregény”-nek titulált Eötvös-mű egyáltalán kalandos vagy fordulatos.

Albert Gábor élményszerű olvasata kellőképp asszociatív és nem nélkülözi a meredek párhuzamokat, ugyanakkor remekül érez rá, hogy Eötvös műve nem igazán rokonítható a 19. század népszerű történelmi regényeivel („[ez] nem a »fiction«-ök hangja, különösen nem az a századfordulón”), sokkal inkább egyfajta korai *oral history*-nak tartható (ezt a cikkben „tényregény”-nek nevezi). S ami a leglényegesebb, hogy elsősorban a szülőföldről fűződő feltétlen ragaszkodás motívumában jelöli meg a francia bujdosótörténet kapcsolódását Eötvös szemléleti tájékozódásához:

A fantasztikumba hajló történet véres bizarrsága fogta volna meg Eötvöst? A nagy kaland? Nem valószínű. Eötvös Károly inkább azt érezte meg, hogy az eunuch Henri és társai történetében [...] a szülőföld ellenállhatatlan vonzóereje revelálódik. A franciákat ez hajtja, ezért kockáztatják életüket, ezért türik a megaláztatást, ezért nem roppannak össze, hogy az imádott Franciaországot viszontláthassák. És ez a vágy, a szülőföldről és a hazához való ragaszkodás — Eötvös számára ez a tanulság az igazán fontos — erősebb, mint a lét- és fajfenntartás ösztöne. Hogy ez a vágy milyen elementáris hatalom, mi minden elviselésére kényszeríti és teszi képessé az embert, ezt írta meg Eötvös Károly az *Aki örökké bujdosott* című regényében. A tényregény álarcában a szülőföld szeretetének eposzát. (ALBERT, 1984, 156. [kiemelés az eredetiben])

A „tényregény” és az „oral history” megfogalmazások a 20. század felé tolják Albert Gábor értelmezését, azonban épp esszéjének egyik fejezetcíme – *A vajda új földrészt fedez fel, de ezt senki sem veszi észre (A francia anabázis)* – árulja el, hogy a szépirodalom és a történetírás határán elhelyezkedő Eötvös-szöveg alighanem jóval régebbi tradícióra megy vissza. Nevezetesen a görög hadvezér és történetíró Xenophón (i. e. 434/427–355) *Anabaszisz* (azaz ’felfelé haladás’, ’felföldre való utazás’) című munkájára, amely az ifjabb trónkövetelő (II.) Kürosz bátyja, Artaxerxész perzsa nagykirály elleni hadjáratáról szól, illetve katonái, a zömében görög ajkú zsoldoscsapat (a „tízezrek”) híressé vált – ismeretlen és ellenséges népek által lakott vidékeken történő – vándorlását, a Fekete-tenger partjáig való visszavonulását meséli el. Bár Eötvös munkáiban nincs utalás Xenophónra, a Pápai Református Kollégium egykori kiváló diákja (és rövid ideig helyettesítő tanára) minden bizonnyal jól ismerhette a művet, hiszen a gimnáziumi diákok az *Anabaszisz* fejezetei alapján tanulták az ógörög igetant a 6. osztályban, egészen a 20. század elejéig.

Ahogy Albert Gábor is utalt rá, Eötvös a „szülőföld szeretetének eposzát” magyar kontextusba helyezve is megírta egy nem-fikciós alkotásában. A *Százhetvenöt huszár* című szöveg, mely elsőként a *Pesti Hírlap* tárcarovatában jelent meg 1904 májusa és júniusa között, s utóbb *A nagy év* (1905) című kötetben kapott helyet, az életmű egyik legtöbbször méltatott elbeszélése – maga Eötvös ezt tartotta legszebb munkájának, a pályaképet összefoglaló rövidebb értékelések is rendre kiemelik jelentőségét (pl. Herczegh Matild, Gergely Gergely), s a 20. század során több antológiába is beválogatták. A francia bujdosó históriájához hasonlóan a *Százhetvenöt huszár* is hagyományos, lineáris cselekményvezetésű elbeszélés, azzal a különbséggel, hogy az 1848 őszén Galíciából a magyar forradalom hírére hazainduló 10. (Vilmos) huszárezred katonái – néhány társuk eltűnése, a lovak pusztulása, a gyengeség és a kínzó éhség mellett, nem kevéssé elrongyolódva – a Keleti-Kárpátokon keresztül végül szerencséjével visszajutottak Magyarországra, mindenfajta felelősségre vonás és tűzharcba bonyolódás nélkül. S a többi, amint a szövegben olvashatjuk, „már a hadjáratnak, a függetlenségi harcnak s a nemzetnek története” (EÖTVÖS, 1905, 305). Persze Eötvös a huszárezred néhány tagjának (Zsurmay Leopold, Böszörményi Dani, Herman János, Szontagh Izidor) későbbi sorsára is kitér zárlatában.

Eötvös ezúttal minden kétséget kizáróan hiteles forrásból dolgozott; mint az elbeszélés legelején közli is, adatközlője a huszárezred egyik őrmestere, Herman János volt, akit az 1860-as években mint veszprémi gabonakereskedőt ismert meg. A mű legnagyobb érdekessége talán az, hogy a Vilmos-huszárok „Xenophónja”, azaz Herman – Eötvös javallatára – rövid kivonatban elküldte hazajutásuk történetét Jókai Mórnak, aki ezt fel is használta *A kőszívű ember fiai* című regényében, a Bécsből hazaszökő, Baradlay Richárd vezette huszárok kalandjait tárgyaló fejezetben, fiktivizálva és más 1848-as huszárhistóriákkal is kompilálva a történetet.

Túl azon, hogy Eötvös igen népszerű, már az 1848–49-es események alatt is virálisan terjedő hazafias történetet dolgozott fel, a Vilmos-huszárok hazatérésének nem csupán magyar történelem vonatkozásában van szimbolikus (példaállító, nemzetpedagógiai) jelentősége, hanem kontinentális politikai kontextusban is. Ugyanis Eötvös elbeszélésében a százhetvenöt huszár sértetlen útnak indulása szempontjából jelentékeny szerepe van a kontinentális nagyhatalmak (Porosz Királyság, Orosz Birodalom, Habsburg Birodalom) által fölosztott és elnyomott lengyel nemzetnek, illetve a lengyel–magyar barátság mítoszának. Az 1848 októberében Tarnopol környékéről hazainduló huszárok épp egy lengyel származású hadnagyot, Zsurmay Leopoldot választják meg (közfelkiáltással) vezetőjüknek, és a magyar katonák sokat köszönhetnek útjuk során az őket szívélyes szeretettel fogadó lengyel lakta falvak uraságainak és egyszerű népének is. Eötvös elbeszélésének lengyelekről alkotott képe (imagológiai szempontból) egyszerre táplálkozik az 1830-as („novemberi”) lengyel felkelések

hatására kialakuló hazai reformkori lengyelbarátságból, a szabadságharcban a magyarok mellett küzdő lengyel hősök kultuszából, valamint a lengyel nemzeteszme emigrációs létmódjából – utóbbi téma a magyar nemzetépítés és függetlenség vonatkozásában is kiemelten foglalkoztatta Eötvöst. A hazájukba visszainduló Vilmos-huszárok és a lengyel hátország érintkezésének leírásakor a lengyel–magyar barátság legismertebb rigmusának egy változata is felbukkan a szövegben („A lengyel és magyar / Együtt két jó barát, / Egymásért emeli / Kardját és poharát” [EÖTVÖS, 1905, 256.]).

A bujdosólét érzelmi, mentalitásbeli és politikai aspektusaival Eötvös közéleti tárgyú írásaiban is bőségesen foglalkozott. Az 1880-as évektől publikált s később zömmel a *Magyar alakok*ban megjelent sajtónekrológjaiban, közéleti portréiban a forradalom és szabadságharc utáni emigráció kiemelkedő (s hazatérésük után jelentős politikai karriert befutott) politikai szereplőinek állított emléket. Mint Filep Tamás Gusztáv is utal rá, a ’48-asok és „a Magyarország felszabadítására mutató esélyek” vonatkozásában Eötvös a tipizálás lehetőségével is élt politikusportréiban. Amint a Simonyi Ernőről írott visszaemlékezésben (1882) olvasható:

A magyar emigráció köreiben kezdettől fogva három irány létezett e kérdésben [ti. a magyar függetlenség kérdésében – R. D. SZ.].

Az egyik irány, melynek gróf Andrássy, Bittó, Gorove, gróf Eszterházy Pál s többen állottak élén, az uralkodóházzal való föltétlen kibékülés alapján belső alkuval törekedett az ország alkotmányos önállását visszaszerezni. Ezek Kossuthal hamar megszakíták az összeköttetést, haza jöttek még az ötvenes években s Deák mögött kerestek állást, szerepkört. Simonyi ezt az irányt föltétlenül kárhóztatá.

A második irány, melyhez Simonyi s az Amerikába kibujdosottak nagy része tartozott, a magyar nemzetet az általános vagy forradalmi iskola hívei közé óhajtotta besorozni. Ez iskola föltétlenül antimonarchikus volt s vezetői tiszta republikánusok, sőt szocialisták is valának. A magyar ügyet ők a szabadság és emberi haladás egyik kérdésének tekintették, belőle a történeti jogot kizárták s benne a nemzeti ügyről nem vettek tudomást. Kossuth ez iránynyal nem tartott egy pillanatig sem.

A harmadik irány Kossuth iránya volt, mely a dinasztia kérdésében forradalmi, Magyarország szabadsága és integritása kérdésében történelmi és legitim volt, s mely az európai hatalmakkal való szövetkezés útján, mint egykor Bethlen és II. Rákóczi Ferencz, törekedett a nemzet állami függetlenségét visszavívni. (EÖTVÖS, 1901a, 104–105.)

De amint Filep megjegyzi, az egykori „önmagában tagoltabb” Deák-párt politikusai esetében a fentitől eltérő típusalkotást dolgozott ki, melynek alapját „nem a világnézet, hanem [...] a szellemi képességek mértéke” adta (FILEP, 2017, 86). A fönti idézet modalitásából (és sorrendiségéből) is egyértelmű, hogy Eötvös mint függetlenségi párti képviselő a három csapás közül egyértelműen „a dinasztia kérdésében forradalmi, Magyarország szabadsága és integritása kérdésében történelmi és legitim” iránynyal szimpatizált. Ezen a ponton érdemes rátérni arra, hogy Eötvösnek a bujdosó- és emigráns lét értelmezésére tett kísérletei közül minden bizonnyal az egész közéleti pályáját meghatározó Kossuth-élmény, illetve annak irodalmi megörökítése a legjelentősebb.

Eötvös számos alkalommal értekezett Kossuth Lajosról mint emberről és a mint a nemzeti történelmi legjelentősebb alakjainak egyikéről. 1879-ben például vezércikk formájában szólította fel Kossuthot (az emigrációban élő kormányzó egy francia újságnak adott nyilatkozata kapcsán), hogy térjen haza és „álljon ismét a nemzet élére”; amiképp országgyűlési beszédeiben is gyakran hivatkozott Kossuth példájára a nemzeti függetlenség ügyében. *Gróf*

Károlyi Gábor följegyzései című (sajtóközlésben 1899 és 1901 folyamán publikált, kötetben 1902-ben megjelent) munkájának – leginkább a mű második kötetének – voltaképpen főhőse a bujdosó fejedelemlént karakterizált Kossuth, s később is számos alkalommal közölt kommemoratív jellegű cikkeket a kormányzóról, mely írásnak egy részét utóbb gyűjteményes köteteibe is fölvette. E szövegek közül leginkább kettő, lazán összetartozó szövegegység tart számot a figyelmünkre: a *Gróf Károlyi Gábor...* második kötetének a Kossuth emigrációs éveit, valamint az 1893. júniusi turini utat rögzítő egységei, illetve a *Kossuth lelke elszáll* című szöveg, mely más címváltozatban elsőként a Kormányzó halálának ötödik évfordulóján, 1899-ben jelent meg az *Egyetértés*ben, kötetben pedig a *Nagyokról és kicsinyekről* (1906) című gyűjteményben.

A *Gróf Károlyi Gábor...* című munka Eötvös Károly talán leginkább talányos és problematikus alkotása. A befejezetlenül maradt két kötet első, sajtóbéli publikációjakor a közönség még nem volt tisztában azzal, hogy voltaképp ki a „följegyzések” szerzője: a valóban kalandos sorsú, életének nagy részét külföldön töltő, 1884-ben hazatérő Károlyi gróf (1841–1895), vagy maga Eötvös. És a válasz sem tökéletesen egyértelmű. Mint az első kötetben szereplő bevezetőből kiderül, Károlyi valóban készített följegyzéseket, melyeket 1892-ben és 1893-ban állított össze, majd hagyományozta őket Eötvösre, ezek azonban nem tekinthetők irodalmi igényű alkotásnak. Így voltaképp a Károlyi szájába adott memoárnak Eötvös részben *szerzője*, részben *közreadója* – ugyanakkor *olvasója* is, hiszen az elbeszélőként fölléptetett Károlyi gyakorta „édes Vajdám”-ként szólítja meg címzettjét, szellemi partnerét. (Eötvös pedig időnként szignózott jegyzetekkel látja el az elhunyt barátja életéről – tanulmányairól, egzotikus utazásairól, az olaszországi magyar emigrációba való becsatlakozásáról és szinte állandó családi viszályairól – szóló töredékes visszaemlékezést, pontosítva az adatokat vagy anekdotákkal kiegészítve az elbeszélést.) Ezzel szemben a számunkra fontosabb második kötet nagy részének mégis inkább Eötvös lehetett az eredendő forrása is, hiszen ebben az egységben kerül sor az Eötvös és Károlyi Gábor mellett Nagy Gyula függetlenségi párti képviselő valamint Eötvös fia, Eötvös Bálint részvételével lezajlott, Kossuthnál tett turini látogatás (1893. június 19-21.) részletes elbeszélésére. A mű e szakaszainak Eötvös már nem csupán közreadója (és minden bizonnyal teljes egészében szerzője), hanem *főszereplője* is, minthogy *Az első út Kossuthhoz* című tizenkét fejezetből álló egység voltaképp a Kormányzó turini mikrovilágának részletes leírására vállalkozik a Vajda megfigyelései alapján (ebben a részben az elbeszélői fokalizációt is leginkább a Kossuth-tal társalkodó Eötvös nézőpontja uralja), valamint rögzíti Kossuth és Eötvös közötti, több etapban lezajlott párbeszédet a nemzeti függetlenség kérdéséről s Magyarország sorsáról. (Amint a szakirodalomban is többen fölhívták rá a figyelmet, ez a sajátos megoldás – azaz az Eötvös által szerzőként/közreadóként autorizált szövegben magának Eötvös Károlynak a szereplőként való felbukkanása – időnként komikus jelleget kölcsönöz Károlyi följegyzéseinek. Különösen azokon a pontokon, ahol a narrátor a Vajda zseniális szellemi nivóját, szónoki tehetségét és politikai éleslátását méltatja. Ez utóbbi laudációk egy része persze magában rejt némi öniróniát is a szerző Eötvös részéről. Lásd például: „Vidéki pártgyűlésekben s választási harcokban az ő csodálatos beszédei rázták fel a közönséget. Képei, hasonlatai, példabeszédei, adomái, jellemző mondásai közkinccsre váltak s jól vagy rosszul, száz alakban járták be a városokat és olvasó köröket. Száz apróbb-nagyobb szónok éldegélt abból az anyagból, melyet az ő kimeríthetlen, de röst szelleme teremtett.” [EÖTVÖS, 1902b, II, 172.]])

E sajátos írói vállalás érdekességeit sokáig lehetne sorolni, kitérve például arra, hogy bár nem költött alak, csakugyan Károlyi Gábor – e kissé dandy hajlamú, valóban kalandos életű, ám a kortársai szemében komolyanvehetetlen közéleti szereplő – Eötvös talán leginkább plasztikusra sikerült figurája; amiképp az is figyelmet érdemel, hogy milyen bensőséges barátság alakult ki a köznemesi mentalitású (és a főnemességgel némileg kritikus) Eötvös és az arisztokrata Károlyi között. És szintén nem érdektelen számításba venni a visszaemlékezésben

részletesen elbeszéli 1893-as turini út politikai kontextusát: a Függetlenségi Párt korábban is egyértelmű, de az egyházpolitikai harc nyomán eszkalálódó belső válságát, mely 1893 májusában végül Eötvös pártelnöki lemondásához és 24 társával együtt való kilépéséhez vezetett. A kétkötetes visszaemlékezés perspektívája tehát ideológiai-politikai szempontból csöppet sem ártatlan, mi több, időnként konspiratív szövegekkel is találkozni a lapjain, amelyek a fokozott forráskritika szükségességére figyelmeztetik a szöveget hiteles visszaemlékezésnek forgató olvasót. E helyütt tehát nem elsősorban a memoár történeti hitele, valamint a turini út egyértelmű politikai célzata – azaz a Függetlenségi Párt megerősítésére irányuló, rövid- és hosszútávon egyaránt sikertelen törekvés – a leglényegesebb mozzanat, sokkal inkább a Kossuth-élmény (úgy a személyes találkozás, mint az ebben rejlő irodalmi kihívás) összekapcsolása Eötvös bujdosótörténeteivel.

A *Gróf Károlyi Gábor*... második kötetének Kossuth-fejezetei, ha nem is minősíthetők a 19. századi Kossuth-kultusz legjelentősebb dokumentumaként – ennek előzményei már jócskán az 1840-es években megvoltak –, jól rávilágítanak a Kormányzó alakjához fűződő gondolati alakzatok mintáira, forrásaira. Eötvös egyértelműen II. Rákóczi Ferenc mintájára formulázza meg az emigrációba kényszerült Kossuth alakját, jól illeszkedve a 19. század utolsó harmadában egyre intenzívebbé váló (hivatalos kereteket öltő, a későbbi történeti tudatot is meghatározó) Rákóczi-emlékezet gesztusrendszeréhez. A szöveg visszatérő, gyakran szakrális jellegű frazeológiáján (pl. „a Kormányzó”, „a nagy bujdosó”, „bujdosó fejedelem”, „szent öreg”, „szent agg”) túl a szöveg maga is megteremti a párhuzamot – természetesen a voltaképpen főhős, Kossuth személyiségének felnagyításával-árnyalásával, így tehát a több ízben visszatérő párhuzam lényegében kontrasztként működik. Kossuth vagyontalanságának, negyvenévi külföldi megélhetésének és gyakori pénzzavarainak taglalásakor bukkan föl legelőször Rákóczi neve:

Függetlenségi harcunkról se írt történelmi emlékiratot. Pedig annak vezére volt. E harcnak legalább husz-harmincz szereplője megírta emlékiratait. Csak a legnagyobb, a legdicsőbb nem vette kezébe a tollat. Az utolsó Rákóczi, Kossuth előtt utolsó nagy szabadsághősünk a nyugalom éveiben, a Márványtenger partján megírta saját élete történetét. Ilyen nyugalma Kossuthnak is volt Kis-Ázsiában. Azonban még se volt.

Rákóczi Rodostóban örökre lemondott arról, hogy ő valamikor még nemzetét vezesse. De Kossuth nem mondott le erről Kiutahiában. Egy pillanatig se mondott le. Sőt a nyelvek ismeretében s a hadi tudományokban gyakorolta magát, hogy bejárja majdan a független és hatalmas nemzeteket s ezek előtt saját nyelvükön tárja föl a magyar nemzet igazságát és szenvedéseit, – szövetségeseket szerezzen, hadi erőket gyűjtsön, eget-földet megmozdítson hazájának felszabadítására. (EÖTVÖS, 1902b, II, 21.)

Később a Vajda és Kossuth nagyszabású dialógusában is többször említetik a Rodostóban letelepedő Rákóczi neve, végül aztán a Collegno al Barracone-i nyaraló leírásában és Kossuth ottani életmódjának aprólékos jellemzésében kap nagyobb szerepet az összehasonlítás. A szöveg narrációjában ezúttal a katolikus és protestáns vallásosság némileg poentírozott szemléleti különbsége is kiegészíti a korábban már körvonalazott aszimmetrikus ellentétpárt, melynek lényege a belenyugvással, megbékéléssel (avagy önfeladással) szembeállított örökös küzdelem, elvi rendíthetetlenség, a függetlenségi ethoszhoz való ragaszkodás értéktöbblete:

Mily óriási különbség volt Kossuth Lajos collegno al baraccone-i s II. Rákóczi Ferencz rodostói napirendje között! Mennyire különbözött egymástól például a két nagy bujdosó szabadsághős vallásos élete és gondolkozása!

Rákóczi fejedelmünk, mikor rodostói palotájában megtelepedett, valóságos szerzetes életmódot rendezett be maga és környezete számára. A jó Mikes Kelemen klostrombeli életnek méltán nevezi a rodostói életet.

Reggel 6 órakor kel föl s öltözik a fejedelem. Azután kápolnába megy csöndes misére. Templom után kávé, csibuk és közös társalgás. Nyolcz és kilencz óra közt újabb mise. Déli 12 órakor ebéd. Nem sokára egy és két óra közt újból kápolna, a hol a fejedelem imádkozik. Öt óra tájban újból déleesti imádkozás. Fél hétkor vacsora, nyolczkor lefekvés. Hetenként kétszer lovaglás és vadászat fogolyra és nyulra. S mind e napirend, a vadászatot kivéve, dobszóra és katonai pontossággal történik.

Csak hogy Rákóczit, a nagy protestáns szabadsághősök unokáját buzgó katolikusként nevelik a bécsi jezsuiták, míg Kossuth szabadon gondolkozó protestáns marad egész életén át.

Nem vallástalan ő se. Az ő lelke is föl-fölszáll a végtelenbe, a hol az örökélet és üdvözülés fenséges ábrándjait készíti számunkra az isten-eszme. Az ő tudása is szeretettel övezi Jézus Krisztus isteni alakját s szent vallásunknak erkölcstanai megtöltik az ő szívét is. De ő nem az egyház hideg falai közt keresi csupán s nem a pap kezéből várja egyedül az üdvösséget. Est deus in nobis. Isten bennünk lakozik. Ez az ő gyakorlati életelve.

Rákóczi istennek irgalmára bizza hazáját és nemzetét, mikor a bujdosás rideg tanyájába temetkezik. Kossuth pedig tovább fárad, tovább küzd, tovább dolgozik; nem nyugszik meg a végzetben, hanem megpörli és bevádolja azt három világrész minden mivelt és szabad nemzete előtt s igazságot követel eltiprott hazájának menekülésére. (EÖTVÖS, 1902b, II, 292–294.)

Végül persze egy önmagán túlmutató jelentőségű gyakorlat, nevezetesen az irodalmi munkálkodás egybeforrasztja, összebékíti a nemzet két nevezetes bujdosójának alakját. A Kossuth esetében nem pusztán passzióként, az önkifejezés és emlékmentés elemi igényeként, hanem hangsúlyozottan *munkaként*, kenyérkeresetként is láttatott írás vonatkozásában Rákóczi és Kossuth elszigeteltségben töltött évei hasonlatossá lesznek, olyannyira, hogy Eötvös (Károlyi Gábor szájába adva) még egy saját Mikes Kelemen is helyez a Kormányzó mellé Ihász Dániel honvédezredes személyében:

Azt írja Mikes Rákócziról:

– Csak a sok írásban tölti az időt! [Itt Eötvös Mikes 1720. május 28-i levelét idézi: MIKES, 1966, 55. – R. D. Sz.]

Bizony ebben tölti a Kormányzó is. Életének utolsó tizenkét esztendejét egészen ebben töltötte. A mi fölött sokat csóválta fejét a jó öreg Ihász Dani barátom.

Ihász Dani öreg barátomat én csak a külföldön ismertem meg, még akkor, mikor Genuában laktam, de aztán a Kormányzó mellett gyakran találkoztam vele s szíves rokonszenv fejlődött ki köztünk. Ő veszprémmegyei sarjadék a Bakony napnyugoti oldaláról, a vajdának táblabíró-társa. Ha a vajda egyszer kedvet kap az íráshoz: akkor majd ír róla bőségesen ő. Én csak collegno al baraccone-i életéről akarok egyet-mást elmondani, a mit talán a vajda még se tud.

Ihász Dani már honvédezredes volt 1849-ben is, noha csak a harc végén. Mikor a Kormányzó a nyaralót megvette: akkor Turinban lakott, mint az olasz királyi

hadsereg nyugalmazott ezredese. A király Viktor Emanuel nagyon szerette az öreget. Részt vett Olaszország felszabadításának minden nagy harcában s azért tisztességes nyugdíjat kapott, közel négy ezer lírát.

A Kormányzó nem volt gazdag ember, jótékony adományokkal hiveit nem láthatta el, de a mikor nyaralójának épületeit apróra megszemlélte, látta, hogy az utra néző melléképületének emeleti lakosztálya az ő cselédsége számára nem szükséges. Vagy ki kell adnia bérbe, vagy üresen kell hagynia.

Idegen, ismeretlen embereket telkére eresztetni nem akart, szíves barátsággal felajánlotta tehát azt a lakosztályt Ihász Daninak s meghívta őt állandó lakóvendégjeül. Az öreg végtelen kegyelettel ragaszkodott a Kormányzóhoz s hálás szívvvel fogadta a meghívást. Némi kis haszna is volt belőle, legalább Turinban nem kellett lakbért fizetnie. De az öregnek nem ez okozott örömet, hanem a Kormányzó figyelme. S az a megnyugtató érzés, hogy ezentul szakadatlanul a Kormányzó közelében lehet.

Igy lett hű árnyéka Kossuthnak, mint Mikes Rákóczinak. (EÖTVÖS, 1902b, II, 294–295.)

Amiképp ez Eötvös más írásaiban, különösképp a nemzeti hősookról, politikusokról, írókról (Kisfaludy Sándor, Deák Ferenc, Szilágyi Dezső stb.) szóló alkotásaiban is megfigyelhető, az elbeszélés folyamatát gyakran szakítják meg pontos megfigyelések és háttérismeretek sokaságát felvonultató leíró szövegrészletek, mely során a központi főhőst hétköznapi szituációkban látjuk magunk előtt. Eötvös, ma így mondanánk, mikrotörténeti és antropológiai érzékenysége – mely szorosan illeszkedik műveinek a szóbeliségre, az *oral history*-ra támaszkodó munkamódszeréhez – Kossuth esetében is szembetűnő. Amint a *Gróf Károlyi Gábor...* első kötetében olvasható, a nemzet Kossuthot eddig „csak úgy ismerte, mint nagy államférfiát, nagy hőst, nagy bujdosóját [...] körvonalakban [...], mint nagy eszme s nagy nemzeti szenvedély megtestesülését. Ily alakja él a nemzet szívében.” Kossuth azonban „élő ember is volt. A ki eszik, iszik, ruházódik, emberi lakásban tanyázik, folyton munkál, este lefekszik, reggel fölkel, beteg is néha s utoljára meghal s átengedi testét az enyészetnek” (EÖTVÖS, 1902b, I, 11.) A második kötet Kossuth-tal kapcsolatos fejezetei ennek megfelelően bővelkednek a Kormányzó mindennapjait érzékletesen szemléltető részletekben. A Vajda és Kossuth politikai természetű párbeszédét meg-megszakítva a narrátor élénk képet fest a Kormányzó turini háztartásáról, a személyzetéről, Ruttkayné Kossuth Lujza kiváló magyaros főztjéről, Kossuth napirendjéről, gerincproblémáiról, szakállápolási és dohányzási szokásairól, ruházatáról, sétáiról – miközben a Kormányzó turini mikrovilága valósággal megelevenedik, környezetének egy része (Ruttkayné, Giorgio, a komornyik, doktor Basso és Ihász ezredes) apránként irodalmi alakká változik át. A tapasztalati ismeretszerzés irodalmi megörökítése Eötvösnél időnként a szó eredeti értelmében vett *kultusz* szakralitása, szertartásossága és a reflexióktól mentes *naturalizmus* között mozog: a Kossuth-élmény esetében ezt példázza az a *Gróf Károlyi Gábor...*-ba és a későbbi Kossuth-esszébe is beillesztett mozzanat, hogy a Vajda – már a második, 1894-es turini út során – megméri az elhunyt Kormányzó testmagasságát és koponyája kerületét is. Kossuth emigrációs életének és viszonyrendszerének ábrázolásában mégis egy ennél prózaibb, ám a Kossuth-kép megformulázása szempontjából kulcsfontosságú kérdés kerül több helyütt is a szövegek gondolatmenetének középpontjába: a pénz, s a Kormányzó anyagi helyzete. Az ezt fölvezető, szónoki hangvétellű eszmefuttatás (mely egészen hasonló formában megjelenik a *Százhetvenöt huszárban* is, mégpedig az éhség vonatkozásában), jól jellemzi Eötvös viszonyulását az irodalmi reprezentáció, a történetírás és az életrajzi bemutatás dilemmáihoz:

– – De miből is élt hát a Kormányzó negyvennégy éven keresztül?

A történetírók, a regényírók, a költők, a színműírók elsiklanak e kérdés fölött. Még az ókor nagy íróinak se jutott eszébe, mikor a hősekről szól dicsőítő szavuk, hogy mit is ettek-ittak, hol laktak, miként ruházkodtak, miből költekeztek azok a hősök, a mikor csak emberek voltak?

Homérosz leírja Akhilleusz paizsát és fegyverét. De azt nem írja le, hogy mibe került az a paizs és az a fegyver, ki adta hozzá a vasat és a munkát, mibe került az egész készség, kifizette-e Peleusz király dicső fia a fegyverkovácsot és vasművest vagy most is adós a munka árával?

Miből élt Szokratesz és Demoszthenesz? Ki tudták-e fizetni házbérüket s miből? Hány öltöző ruhája volt Kszantippe urnő ő nagyságának s Párisból hozatta-e illatszerait vagy Bécsből, mint a budapesti urnők?

Volt-e valami vagyona Jézus Krisztusnak? Vagy mestersége vagy műhelye vagy állandó lakása? Hol és miből szerezte a vemhes szamarat, a melynek hátán -17-bement Jeruzsálembe? Mibe került palástja, a melyen megosztottak a tömlöcztartó emberei, a mindenféle hajduk, porkolábok, biztosok és fogházőrök? Pedig az a palást értékes lehetett, mivelhogy méltónak tartották arra, hogy szétdarabolják s maguk közt elosztogassák. (EÖTVÖS, 1902b, II, 16–17.)

Ha már korábban (némileg anakronisztikusan) a kulturális antropológiát és a mikrotörténetet említettük, Eötvös itt az irodalom és a kultúra gazdaságtörténészeként lép színre. S ennek megfelelően a *Kossuth Lajos „Iratai”* és az *Éljen Kossuth Lajos!* című fejezetekben bőségesen tárgyalja a Kormányzó emigrációs életének egzisztenciális vonatkozásait: az angliai és amerikai előadásokért kapott honoráriumokat, a Collegno al Baracone-i nyaraló megvásárlásának és eladásának körülményeit, a John McAdamtól igénybe vett kölcsönöket, Kossuth írásainak (részben megélhetési célból történő) összegyűjtését, a Kormányzó napi írásgyakorlatát, valamint az 1890-es évek elején bekövetkező anyagi krízisét, melyre a hazai függetlenségi mozgalom Kossuth-szimpatizáns tagjai és az Eötvös által is gründolt Kossuth-Bizottság a Kossuth-könyvtár megvásárlása révén kívánt megoldást találni. Túl azon, hogy Eötvös-féle perspektívában Kossuth – nem kevésbé túlzó módon – voltaképp a világ legnagyobb írói között kap helyet, Károlyi följegyzéseiben a szónoklás és írás, azaz Kossuth *szellemi* tevékenysége mint modern hivatás és munka tételeződik. Mint a *Kossuth Lajos „Iratai”* című fejezetben olvashatjuk: „A felolvasás elmemunka. Ép olyan munka, mint az iparosé. A lángelme és egészség mellé még nagy tudást is kell szerezni a felolvasónak s ennek megszerzése szintén sok munkába és sok pénzbe került. [...] – Mint munkás állok előttetek; – ezt mondta a Kormányzó a közönségnek. S a közönség megbecsülte a munkást” (EÖTVÖS, 1902b, II, 17) – nem véletlenül kerül ekkora hangsúly (az emlékiratok tartalmát némileg háttérbe szorítva) a Kossuth-kötetek elkészülésének praktikus körülményire (munkamódszer, időbeosztás, oldalak és ívek száma stb.). Eötvös írásműveinek korábban is tárgyalt jellemzőjét, a publicisztikai diskurzus 19. századi önállósulásából szükségszerűen következő *bulvár-perspektíva* jelenlétét tükrözi az a sajátos ellentmondás, hogy míg más szövegkörnyezetben – például a *Balatoni utazásban* – a létfenntartásért végzett munka fogalma mint a modernitás negatív (a tradicionális viszonyrendszerek felbomlását magában hordó) következménye tételeződik Eötvösnél, a munkáját napra nap, állhatatosan végző „szent öreg”, Kossuth következetes munkavégzése mintegy pozitívan értékelendő szenzáció tűnik fel. (Persze a fenti szakasz szóhasználata többéfé képzettársítást is megenged: míg az *iparos* alakja a társadalom tradicionális, rendi keretei közé is beilleszthető foglalkozást feltételez, a „*mint munkás állok előttetek*” idézet retorikája a modern bémunka felé tereli az értelmezést.)

Végül aztán, az immár elhunyt Kormányzó egzisztenciális helyzetének jellemzése a nyomorúságban, nélkülözésben élő hazafi (és író) nagy hagyományokra visszatekintő toposzát idézi meg a *Kossuth lelke elszáll* című visszaemlékezésben. Eötvös és barátja, Károlyi Gábor

Kossuth halálhírére újra Turinba utazva átnézik a Kormányzó dolgozószobáját, nincs-e „politikai, vagy egyéb végrendelet, mely esetleg a temetés iránt is intézkednék”. Igazában ekkor szembesülnek a körülrajongott nemzeti hős, Kossuth vagyontalanságának tényével:

Az íróasztal egyik fiókjában öt vagy hat kopott, elnyűtt régi bőr zsebbeli tárczát találtam. Üres volt valamennyi. Egyetlenegyben találtam öt darab egy-egy lírás rongyos bankjegyet.

Öt lira! A mi pénzünk szerint mintegy két forint!

Két forint!

Ekkora örökséget hagyott maga után Kossuth Lajos!

A ki hetven esztendeig volt a magyar nemzet köztisztviselője! A ki nagy országnak, Magyarországnak volt mindenható kormányzója! A ki két európai nagyhatalom ellen folytatott háborút! A ki száz millió forinttal szervezett hadseregeket! A ki egyik trónjától fosztotta meg a Habsburg-családot! A ki két nagy nemzetnek, az olasznak és németnek világtörténelmi harcaiban oly nagy szerepet vitt! a kivel császárok, királyok, fejedelmek, hadvezérek tanácskoztak! S a kinek tanácsát oly gyakran elfogadták!

Ennek az embernek, mikor meghalt két forint volt összes vagyona. Pedig élni is szegényül élt. (EÖTVÖS, 1906, 303–304.)

A Kossuth életére vonatkozó, Eötvös (illetve Károlyi Gábor) által rögzített adalékokat még hosszasan lehetne sorolni. Mégis inkább a két turini út szimbolikus, példaállító ambíciója világítja meg leginkább e szövegcsoporthoz a jelentőségét Eötvös Károly életművében. A Magyarországtól, a magyar viszonyoktól való térbeli és érzelmi eltávolodás mozzanata, miként Hárs Endre elemzésre rámutat, Eötvösnél a nemzettudat centrum–periféria-viszonyainak kreatív átrendezésével jár. Míg a *Balatoni utazás*ban e sajátos szimbolikus földrajz a nemzeti tájjal kapcsolatos képzetek árnyalását célozza, a *Gróf Károlyi Gábor...* esetében a hazafiság mibenlétének jövőorientált újraértelmezésére irányul. Hárs Endrét idézve, a följegyzések főhőse, Károlyi „alakjában a hazájától távolra szakadt patrióta tulajdonságai egyesülnek. Mint magánember, Károlyi szinte egész életét külföldön, családjától elhidegülve és részben rangján aluli életkörülmények között tölti. Ritka látogatásai is csupán idegensége megtapasztalására-megtapasztaltatására adnak alkalmat, s szinte kivétel nélkül azonnali elutazással végződnek. De bárhol járjon is, Eötvös tolmácsolásában a magyar hazafi nyilatkozik meg benne, aki nemzete tékozló fiaként annál inkább ragaszkodik származásához, minél távolabbi országokat és kultúrákat figyel meg” (HÁRS, 2004, 301). Valamint a Turinba való kiutazás, azaz „Centrum és periféria viszonyának megfordítása, amely a *Balatoni utazás*ban egy tájegység nemzeti jelentőségének kiemelésére szolgáló stratégiaként működött, itt a nemzettől való (csupán földrajzi) eltávolodás és az ahhoz történő egyidejű (lélekbeli) közeledés konfliktusaként ismétlődik meg. Mégpedig azzal a paradox megoldással, hogy végül nem a magyar emigráns talál haza, hanem a haza ’tér magához’ az emigráció ’önkívületében’” (Hárs, 2004, 300). S ezen ambíció, a nemzetről való gondolkodás centrum–periféria-viszonyainak újragondolása, mint Hárs Endre is utal rá, másfajta fénytörésbe állítja Eötvös sokat emlegetett (s kárhoztatott) törzsökös, szűkkeblű, önelvű és -idealizáló, már-már sovinizmusba hajló magyarságképét is: a „*Gróf Károlyi Gábor följegyzései* átrajzolja a térképet, s Torinót megteszi (az igazi) Magyarország fővárosává. A nemzethez való legnagyobb közelség, és a nemzettől való legnagyobb távolság rendkívüli állapotának po(i)ézise végül megfordítja az »Extra Hungariam« értékhangsúlyait” (HÁRS, 2004, 301 [kiemelés az eredetiben]).

Hárs invenciózus értelmezését még azzal egészíthetjük ki, hogy Kossuthnak, a magyar történelem legnagyobb bujdosójának históriája végül egyfajta utólagos, szimbolikus hazatéréstörténetbe torkollik az Eötvös-életműben. Amellett, hogy a följegyzések

címszereplője 1884-ben véglegesen hazaköltözik (s Eötvös rábeszélésére 1887-től képviselő is lesz), a *Kossuth lelke elszáll* című visszaemlékezésből megtudhatjuk, hogy 1894 tavaszán, Ruttkayné és Kossuth fiai hívására Eötvös és Károlyi Gábor újra kiutaztak Turinba, hogy tanúi legyenek a Kormányzó utolsó óráinak, mintegy a magyar nemzetet képviselve. Ők szervezték meg sebtében Kossuth hamvainak hazahozatalát, ügyeinek rendezését, így munkálkodásuk révén Kossuth – habár életében már sosem tudott élére állni a magyar belpolitikai válságban erodálódott Függetlenségi Pártnak, s osztrák–magyar állampolgár sem lett soha – valamiképp mégis hazatért. Eötvös pedig – a *Balatoni utazás* „Két temető” című fejezetében kifejtett gondolatmenetével összhangban – nem a reprezentatív *memento mori*-t vélte a legfontosabb feladatának ekkor sem, hiszen nem vett részt a Kormányzó nemzeti ünnepnek is beillő temetésén: „Gábor nem volt ott Kossuth temetésén. Félholt betegen feküdt ágyában. A nagy út összetörte. / Én sem voltam ott. Én meg a temetés napján Gábort ápoltam, ágya mellett ülve reggeltől estéig. / Távolmaradásunkat nem vette észre senki. Hiszen ott volt a temetésen a magyar nemzet” (EÖTVÖS, 1906, 306).

Eötvös első nagyobb fesztávú irodalmi munkájának címe (*A ki örökké bujdosott*), a följegyzéseket olvasva, mind a kalandos életű Károlyira, mind pedig Kossuthra érvényesnek tűnik – közülük azonban csak a gróf hazatérése lett végül tényvalósággá. A nagy bujdosó, az emigráns Kossuth „hazatalálásának” és haza „magához térésének” (Hárs Endre által elemzett) megfordított logikája a hamvak hazaszállításával helyreállt ugyan, de már csak szimbolikus-esztétizáló síkon. Mindezzel párhuzamba állítható az *A ki örökké bujdosott* némileg kétértelmű (s retorikus kérdésekkel záruló) utolsó fejezete, melyben a francia katona, Henri harminchat évi bujdosás után ugyan lehetőséget kap arra, hogy hazatérhessen Franciaországba, de mindezt már csak megöregedve, testi-lelki roncsként élhette meg, időközben (a magyaroktól) értesülve arról is, hogy császára huszonöt éve elhunyt Szent Ilona szigetén. Tehát amennyiben „az örök bujdosó mégis meglátta Franciaországot” (EÖTVÖS, 1901, 230), már csak emlékezni s meghalni tért haza.

Felhasznált irodalom

- ALBERT Gábor (1984), *A Vajda. A „fiatal” Eötvös Károly*, In: *Eötvös Károly 1842–1916*, szerk. ALEXA Károly, Veszprém, 147–156.
- ALBERT Zsuzsa (2005), *Legenda Illés Endréről – Albert Gábor, Bodnár György, Domokos Mátyás, Huszti Péter, Mátis Lívia, Piros Ildikó és Szakonyi Károly történetei*, Kortárs, 2005/2, 54–70.
- BEVILAQUA BORSODY Béla és TÁBORI Kornél, *Magyarok és lengyelek a 19. században [Egy 1944-ben betiltott könyv]*, szerk., jegyz. és s. a. r. MITROVITS Miklós, Budapest, 2018.
- BORUS Judit (1994), *Kossuth a főváros halottja*, Budapesti Negyed, 1994/1, 35–58.
- CSIFFÁRY Gergely (1993), *Lenkey János emléke a magyar irodalomban*, In: *Archívum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum – A Heves Megyei Levéltár közleményei, különszám*, Eger, 57–68.
- CSÜRÖS Miklós (1996), *Eötvös Károly irodalmi és művészeti nézeteiről*, In: *Eötvös Károly 1842–1916*, szerk. ALEXA Károly, Veszprém, 206–213.
- EÖTVÖS Károly (1879), *Kossuth szavai*, Egyetértés, 1879. október 21. (címlap).
- EÖTVÖS Károly (1899), *Kossuth utolsó percei*, Egyetértés, 1899. március 22., 1–2.
- EÖTVÖS Károly (1899a), *Kossuth hamvainál*, Egyetértés, 1899. március 23., 1–2.
- EÖTVÖS Károly (1900), *Utazás a Balaton körül*, I–II., Budapest
- EÖTVÖS Károly (1901), *A ki örökké bujdosott és egyéb elbeszélések*, Budapest
- EÖTVÖS Károly (1901a), *Magyar alakok*, Budapest
- EÖTVÖS Károly (1902), *Kossuth*, Egyetértés, 1902. szeptember 19., 1.
- EÖTVÖS Károly (1902a), *Kossuth népszerűsége*, Budapesti Hírlap, 1902. szeptember 19., 1–3.
- EÖTVÖS Károly (1902b), *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*, I–II., Budapest
- EÖTVÖS Károly (1904), *Kossuth*, Egyetértés, 1904. március 20., 1.

- EÖTVÖS Károly (1905), *A nagy év*, Budapest
- EÖTVÖS Károly (1906), *Nagyokról és kicsinyekről*, Budapest
- EÖTVÖS Károly (1909), *A Bakony*, I–II., Budapest
- EÖTVÖS Károly (1976), *Százhetvenöt huszár*, In: *Föltámadott a tenger. Az 1848–49-i magyar forradalom és szabadságharc irodalmából*, vál., szerk. és jegyz. LUKÁCSY Sándor, Budapest, 229–288.
- EÖTVÖS Károly (1976a), *Százhetvenöt huszár*, In: *Magyar elbeszélők. XIX. század*, vál. SZALAI Anna, II., Budapest, 580–647.
- EÖTVÖS Károly (1981), *Százhetvenöt huszár*, In: *Százhetvenöt huszár. Válogatás a magyar irodalom legszebb katonaelbeszéléseiből (1848–1945)*, szerk. TABÁK András, Budapest, 40–85.
- EÖTVÖS Károly (1986), *Aki örökké bujdosott*, szöveg gond. MAKAI Judit, utószó ALBERT Gábor, Budapest
- FILEP Tamás Gusztáv (2017), *Az Alakok alakjai*, In: *Két évforduló között. Eötvös Károly-tanulmányok*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, Veszprém, 78–93.
- FRIED István (1986), *A lengyel–magyar művelődési kapcsolatok jellegéhez*, *Tiszatáj*, 1986/1, 82–88.
- GERGELY Gergely (1964), *Eötvös Károly (1842–1916)*, In: *A magyar irodalom története*, IV., főszerk. SÖTÉR István, Budapest, 923–926.
- GERŐ András (2003), *A Kossuth-kultusz*, *Mozgó Világ*, 2003/4, 95–109
- HÁRS Endre (2004), *Térképműveletek: Képzletbeli földrajz és nemzeti paradigma Eötvös Károly útimonográfiáiban*, In: *Serta Pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, szerk. ARMEÁN Otília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc, SZÖRÉNYI László, Szeged, 295–303.
- HERMANN Róbert (2017), *A nagy év – 1848–49 helye az életműben*, In: *Két évforduló között. Eötvös Károly-tanulmányok*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, Veszprém, 58–77.
- JÓKAI Mór (1964), *Összes művei: Regények 27. A köszívű ember fiai (1869)*, I–II., s. a. r. SZEKERES László, Budapest
- Reinhart KOSELLECK (2003), *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán és SZABÓ Márton, Budapest
- MAGYAR Zoltán (2000), *Rákóczi a néphagyományban. Rákóczi és a kuruc kor mondavilága*, Budapest
- MARGÓCSY István (2021), „...Mint napszámos nyúlók íróeszközömhöz...” *Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás (Vázlat a 19. századról)*, *Studia Litteraria*, 2021/3–4, 7–29.
- MIKES Kelemen (1966), *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos és HAZAI György, Budapest
- MÓRO CZ Gábor (2023), *Albert Gábor és Határ Győző levelezése, 1983–1984*, vál. és gond. MÓRO CZ Gábor, *Kortárs*, 2023/12, 24–31.
- NÉMETH G. Béla (1985), *Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának őre. Eötvös Károly*, In: *Századutóról – századelőről. Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, 203–219.
- SZINNYEI József (1897), *Magyar írók élete és munkái*, V., Budapest